

A Critique on “The Study of Making Method and Golbandiin Gereh Panj Inlay”

Samira Arab*

Seyed Abdolmajid Sharifzadeh**

Abstract

Inlay is one of the traditional arts related to wood with a variety of designs, which is not very popular today. The construction of Inlay, especially the Gereh Inlay, has been important since the Safavid period, and this method has been used in the construction of Inlay until the contemporary period. It is important to pay close attention to the research and critique its published sources in the field of research Which will bring about achievements such as introduction, presentation, and pathology. The deficiency of specialized information among the few published articles is Tangible and visible. The article on “The Study of Making Method and Golbandi Gereh Panj Inlay” has been published in the Scientific Research Quartely Negareh Journal by Maryam Akbarzadeh and Mohammad Sadegh Mirza Abolghasemi in Autumn1397, No.47and pages 82-95 with the intention of examining Gereh Panj Inlay. The necessity to critique and evaluate this article indicates the importance of Gereh Inlay and emphasizes the publication of specialized and accurate information about Gereh Inlay. Gereh Inlay, with a rich background, is less important today for a number of reasons, including the difficulty of preparing the raw materials for the manufacturing process.

*-PhD Student of Analytical and Comparative History of Islamic Art, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran (Corresponding Author), s.arab@richt.ir

** Assistant Professor and Faculty Member Institute of Cultural Heritage, and Tourism, Head of the Traditional Arts Research Institute of Cultural Heritage, and Tourism, Tehran, Iran,

Date received: 13/05/2021, Date of acceptance: 13/09/2021

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

Therefore, addressing the end of the Gereh and documenting it have been among the importance of research topics. This study tries to criticize this article, which has been done in content and scientific form, it also tries to explain the shortcomings, though few, in the specialized stages of making Gereh Panj Inlay.

Keywords: Critique, Inlay, Inlaywork, Golbandy, GerehPanj Inlay.

نقد مقاله

«بررسی شیوه ساخت و گل‌بندی در خاتم گره پنج»

سمیرا عرب*

سیدعبدالمجید شریف‌زاده**

چکیده

خاتم‌کاری از جمله هنرهای سنتی مرتبط با چوب است که امروزه رونق چندانی ندارد. ساخت خاتم گره از دوره صفوی اهمیت یافت و تا دوره معاصر از آن استفاده می‌شود. توجه به خاتم‌کاری و پرداختن به نقد منابع آن در حوزه پژوهش‌های حائز اهمیت است که دستاوردهایی چون آشنایی، معرفی، و آسیب‌شناسی را به‌ارمغان خواهد داشت. کمبود اطلاعات تخصصی در نوشتارهای پیشین محسوس است. مقاله «بررسی شیوه ساخت و گل‌بندی (Golbandi) در خاتم گره پنج» در فصل‌نامه علمی - پژوهشی نگره به‌قلم مریم اکبرزاده و محمدصادق میرزا ابوالقاسمی در پاییز ۱۳۹۷ و شماره ۴۷، در صفحات ۸۲ تا ۹۵، به‌چاپ رسیده است. ضرورت نقد و ارزیابی مقاله مذکور حاکی از اهمیت نشر اطلاعات صحیح درخصوص خاتم‌کاری به‌ویژه خاتم گره است. خاتم گره با پیشینه‌ای غنی به‌دلایلی از جمله دشواری در تهیه مواد اولیه و مراحل ساخت امروزه کم‌تر مورد توجه است. لذا، پرداختن به این خاتم و مستندنگاری آن از اهداف پژوهش حاضر است. نقد این اثر، که

* کارشناس پژوهشی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردش‌گری، دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی (نویسنده مسئول)، s.arab@richt.ir
** استادیار و عضو هیئت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردش‌گری، رئیس پژوهشکده هنرهای سنتی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردش‌گری.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۲/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۲

Copyright © 2018, This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

به‌شکل محتوایی و علمی صورت گرفته است، سعی در تبیین کاستی‌هایی هرچند اندک در مراحل تخصصی ساخت خاتم گره پنج دارد.

کلیدواژه‌ها: نقد، خاتم‌کاری، خاتم‌سازی، گل‌بندی، خاتم گره پنج.

۱. مقدمه

خاتم‌کاری یکی از روش‌های تزئین سطح اشیای چوبی است که از دوره آل مظفر تاکنون آثار قابل توجهی، به‌ویژه در گنجینه‌های هنری، از آن برجای مانده است. این هنر، درطول گذر تاریخی خود، فرازونشیب‌هایی داشته و شاید بتوان گفت در هیچ دوره‌ای از لحاظ هنری رکود مطلق نداشته است. بررسی‌ها و مشاهدات حاکی از آن است که آثار خاتم‌کاری شاخصی در داخل و خارج از ایران به‌همت هنرمندان ایرانی برجای مانده است. از جمله آثار شاخص خاتم‌کاری در ایران می‌توان به خاتم‌کاری صندوق مقبره شیخ صفی در اردبیل و خاتم‌کاری تالار خاتم کاخ مرمر تهران و از آثار شاخص خاتم‌کاری در خارج از ایران می‌توان به خاتم‌کاری صندوق ضریح بارگاه حضرت علی (ع) در نجف اشرف اشاره کرد. مقاله پیش‌رو برای آن دسته از پژوهش‌گران که قصد بررسی خاتم گره پنج را دارند دراساس جنبه آموزشی دارد. این مقاله بیش‌تر توصیفی و کم‌تر تحلیلی است و در آن بررسی جزئیات دقیق و تخصصی خاتم گره پنج، که مورداهمیت و تأکید نگارندگان بوده، به‌طور تخصصی و کامل در امر ساخت واکاوی نشده است. درمیان منابع مختص به خاتم‌کاری، کتاب *هنر خاتم‌سازی* (انتظاری شغل‌آبادی ۱۳۸۷) به جزئیات دقیق و تخصصی ساخت خاتم پرداخته است. در این کتاب، اصطلاحات و اطلاعات مربوط به ساخت خاتم شش و پره (Sesh va Parih) - گل و توگلو (Gol va Togaloo) ارائه شده، اما به خاتم گره هیچ اشاره‌ای نشده است. کمبود اطلاعات صحیح در منابع مربوط به خاتم، به‌ویژه خاتم گره، در منابع موجود محسوس و مشهود است. اهمیت انتشار منابع در حوزه خاتم‌کاری زمانی آشکار می‌شود که مطالعات تخصصی در تطبیق با مصادیق خاتم‌کاری اطلاعات افزون‌تری مبنی‌بر نوآوری نسبت به گذشته ارائه کنند. در این نوشتار، تلاش بر آن است که پس از معرفی کلی اثر نقد شکلی و محتوایی آن برای دستیابی به امتیازات و کاستی‌ها صورت گیرد.

۲. معرفی کلی اثر

مقاله «بررسی شیوه ساخت و گل‌بندی در خاتم گره پنج» به‌قلم مریم اکبرزاده و محمدصادق میرزا ابوالقاسمی در سال ۱۳۹۷ در نشریه علمی - پژوهشی نگره در

صفحات ۸۳ تا ۹۵ به چاپ رسیده است. بخش‌های مربوط به مقاله شامل چکیده، واژگان کلیدی، مقدمه، روش تحقیق، پیشینه تحقیق، سابقه تاریخی، و ویژگی‌های کلی خاتم گره، ترسیم هندسی گره پنج، آماده‌سازی مصالح در خاتم گره پنج، گل‌بندی^۱ در خاتم گره پنج، رنگ‌بندی در خاتم گره پنج، نتیجه‌گیری، و منابع و مآخذ است.

در آغاز مقاله، تصویری از نمونه خاتم گره پنج با نقوش شمسه، برگ چناری، و ستاره (پنج) آورده شده است. عنوان مقاله گویا و مناسب انتخاب شده است. در آغاز چکیده درباره گره پنج و هم‌چنین خاتم گره پنج نوشته شده و در ادامه نگارندگان موضوعاتی را آورده‌اند که قصد بررسی آن‌ها را داشته و سؤالات خود را نیز ارائه کرده‌اند. در پایان چکیده، نتایج و دستاوردها برشمرده شده است.

در واژگان کلیدی دو واژه خاتم‌سازی و خاتم‌پیچی به کار رفته که در مقاله به صورت گذرا به آن‌ها پرداخته شده است. این دو واژه در خاتم‌کاری در اساس یک معنا و مفهوم دارند که در این مقاله به آن توجه درخور نشده است. در مقدمه، پس از تعاریف و دسته‌بندی‌ها، سؤالات تحقیق مجدد بیان شده و در ادامه روش تحقیق و نمونه‌هایی ذکر شده است که در امر جمع‌آوری اطلاعات نگارندگان را یاری رسانده‌اند و در پیشینه تحقیق به منابع جدید و به‌روزتری مانند مقالات و پایان‌نامه‌ها هیچ اشاره‌ای نشده و تنها منابع قدیمی ذکر شده است.

سابقه تاریخی و ویژگی‌های کلی خاتم گره قسمت بعدی در این جستار است که در آن اشاره‌هایی هرچند ناقص به پیشینه خاتم گره، تعریف گره، تعریف خاتم، و هم‌چنین تفاوت‌های خاتم گره با سایر انواع خاتم شده است. هم‌چنین، نام‌گذاری نقوش خاتم گره نیز به صورت مختصر و در مواردی غیرتخصصی ذکر شده است؛ از جمله کاربرد واژه شمسه به جای خاتم گره ده (شمسه ده) در زیرنویس تصویر ۱ (در مقاله موردنقد) یا برشمردن گره پنج به عنوان مبنای شکل‌گیری سایر نقوش خاتم گره، در حالی که چنین گفته‌ای در خصوص خاتم شش صادق نیست.

در مقاله موردنقد به ترسیم هندسی گره پنج پرداخته شده و هم‌چنین اشاره شده است که استادکاران خاتم از کدام شیوه بیش‌تر برای رسم گره استفاده کرده‌اند. در قسمت آماده‌سازی مصالح در خاتم گره پنج اشاره شده که مصالح‌گیری از مراحل مقدماتی است و در آن به تفاوت‌های مصالح خاتم گره با سایر خاتم‌ها اشاره شده است. مبحث بعدی تحلیل اطلاعات گل‌بندی در خاتم گره پنج است که در این خصوص به کاستی‌های تخصصی

از جمله کاربرد نادرست واژگان تخصصی مانند قرینه‌سازی، ام‌الگره، و... و ارائه توضیحات نادرست در خصوص لایه، گل‌بندی، و... اشاره شده است. گفتنی است در توصیف و تحلیل خاتم‌گره پنج بهتر آن بود تا تصاویر هم‌گام با متن پیش رود تا مخاطب استفاده بهتری از آن‌ها کند. در این مقاله، تصاویر مربوط به آثاری که در آن‌ها از گره پنج استفاده شده اندک است. هم‌چنین تصاویری از مراحل ساخت این خاتم موجود نیست. در توضیحات مربوط به مراحل ساخت به رسم گره (در گره‌سازی) اکتفا شده است.

رنگ‌بندی در خاتم‌گره پنج از موارد تخصصی پایانی در این مقاله است که به لزوم استفاده از لایه و به تفکیک رنگ در صورت استفاده از آن (لایه) پرداخته است. پس از نتیجه، منابع و مأخذ آورده شده و در نتیجه به کلیاتی در خصوص روند مقاله و دستاوردهای تحقیق نیز اشاره شده است. در بخش منابع و مأخذ ایرادتی از جمله تطابق نداشتن ارجاعات در متن و منابع پایانی مشاهده می‌شود. از جمله سال نشر یکی از منابع در متن ۱۳۶۹ و در فهرست منابع ۱۳۶۸ ذکر شده و هم‌چنین منابع تصویری در فهرست منابع ذکر نشده است. با وجود نیاز مبرم به پی‌نوشت و پاورقی در مقاله، مقاله پی‌نوشت ندارد و در موارد لازم از پاورقی نیز استفاده نشده است. اصطلاحات تخصصی مانند گل‌بندی و خاتم‌پیچی در صفحه ۸۴ توگلو در صفحه ۸۶، و... شرح داده نشده‌اند. به‌ویژه، آوانویس لاتین نیز برای هیچ‌کدام از واژگان تخصصی ذکر نشده است. واژگان عربی و هم‌چنین اصطلاحات نامفهوم در خصوص خاتم‌کاری در این مقاله به چشم می‌خورد که در متن به تمام موارد می‌پردازیم.

۳. خاستگاه اثر

در زمینه خاتم‌کاری، تاکنون منابع مختلفی منتشر شده است. از مواردی که در زمره منابع ارزش‌مند در این زمینه محسوب می‌شود کتاب *هنر خاتم* (روزی‌طلب و جلالی ۱۳۸۲) است. نویسندگان مقاله موردنقد نگاه کوتاهی به آن داشته و به صورت محدود از آن استفاده کرده‌اند. هم‌چنین، منابع دیگری مانند *هنر خاتم‌سازی در ایران* (طهوری ۱۳۶۵)، *هنر خاتم‌کاری* (انتظاری شغل‌آبادی ۱۳۸۷)، و *هنر خاتم‌سازی* (همان) منتشر شده که در این مقاله استفاده اندکی از آن‌ها شده است، اما منابع دیگری، که به صورت مقاله و پایان‌نامه‌اند و اطلاعات جدید و به‌روزتری با اشکالاتی کم‌تر در مقایسه با منابع قدیم‌تر دارند، استفاده نشده است.

هم‌چنین، در زمینه گره و گره‌سازی، منابع بی‌شماری از جمله کتاب گره‌چینی در معماری اسلامی و هنرهای دستی (زمرشیدی ۱۳۹۵)، هندسه و تزئین در معماری اسلامی (نجیب‌اوغلو ۱۳۷۹)، «مطالعه تطبیقی تزئینات نقوش هندسی گره در معماری اسلامی و قاعده عرفان تجدد امثال در اندیشه عربی» (شفیع‌زاده ۱۳۹۷)، و «مقایسه گره‌های سنتی و الگوهای معاصر اسلامی با تمرکز بر کاربرد در معماری معاصر» (نوریان و کسرائی ۱۳۹۵) چاپ شده که در این مقاله از آن‌ها نیز استفاده نشده است. در منابعی که ذکر آن‌ها رفت، علاوه بر پرداختن به رسم گره و بررسی آن در هنر اسلامی به‌ویژه گره چینی، به پیشینه نقوش گره در معماری نیز اشاره شده و قابلیت‌های ترسیم و تکثیر و آگیره آن نیز ذکر شده است. اگرچه مقاله موردنقد در زمره منابع نخستین در خصوص ساخت خاتم گره است، بی‌توجهی به سابقه و پیشینه دقیق این نوع از خاتم سبب کاستی‌های آن شده است.

۴. علت انتخاب اثر

خاتم‌کاری از هنرهای ایرانی محسوب می‌شود که امروزه رونق کم‌تری در مقایسه با سایر هنرها دارد. پرداختن به شیوه‌های ساخت، به‌ویژه ساخت خاتم گره، از مواردی است که با اهتمام به مستندنگاری خاتم‌سازی ما را بر آن داشت تا با نقد و تحلیل این مقاله به رفع کاستی‌های آن نیز بپردازیم.

۵. نقد صوری اثر

۱.۵ نقاط قوت

پرداختن به شیوه ساخت خاتم گره پنج که امروزه نیز رایج نیست از نقاط قوت و پراهمیت این مقاله است. هم‌چنین، هم‌گامی سؤالات تحقیق و پرداختن به آن‌ها از دیگر موارد قوت این مقاله است.

۲.۵ نقاط ضعف

۱.۲.۵ استفاده از واژگان نامناسب

استفاده از واژگان عربی مانند معمولاً، تقریباً، غالباً، حتی‌الامکان، و...؛ استفاده از واژگان تخصصی نامفهوم مانند استفاده از واژه تُرقه در صفحات ۸۵ و ۸۶ که شکل صحیح این

واژه تخصصی تَرَقَه (Taraqqa)^۲ است؛ استفاده از واژه احجام هندسی در صفحه ۸۵ (در خاتم‌سازی حجم‌های هندسی در کنار هم قرار نمی‌گیرند. بنابراین این واژه به‌درستی استفاده نشده است)؛ استفاده از واژه گره به‌جای واژه لغت در صفحه ۸۷.

۲.۲.۵ روان‌نبودن و نارسایی

برخی جملات و واژه‌ها در این مقاله روان نیست و خواننده برای مطالعه آن‌ها مجبور است که برای تفهیم بهتر، مجدد آن را مطالعه و در مواردی واژگانی را حذف یا اضافه کند تا جمله یا عبارت صحیح شود. به‌طور مثال، می‌توان به جمله «ویژگی‌های کلی خاتم گره کدام است و تمایز آن از سایر انواع خاتم در چیست؟» در چکیده اشاره کرد. چنان‌چه از واژه «نسبت» به‌جای «از» در بخش دوم سؤال استفاده می‌شد، تأثیر بهتری در روانی و رسایی آن داشت. در برخی موارد هم روند و مراحل‌لی که مربوط به بخش تخصصی است، طوری نوشته شده است که به‌راحتی قابل فهم نیست. به‌طور مثال، واژه قرینگی و قرینه‌سازی که در صفحه ۸۶ مورد استفاده قرار گرفته توصیف نشده است و خواننده را دچار اشتباه می‌کند. در همین صفحه ذکر شده است که توگلو در خاتم شش‌نقش گل‌بندی را کامل می‌کند و در خاتم گره به‌هیچ‌وجه از توگلو برای ساخت تک‌گل‌ها استفاده نمی‌شود. هم‌چنین، نقش توگلوها را نیز گره‌ها به‌عهده دارند. در این گفتار بهتر بود، علاوه‌براین که از واژه لغت به‌جای واژه گره استفاده می‌شد، چنین قیاسی نیز در نظر گرفته نمی‌شد که خواننده دچار اشتباه شود.

۶. نقد محتوایی اثر

در این مقاله تعریف جامعی از خاتم‌کاری و انواع آن براساس ساخت، طرح، و... به‌درستی انجام نشده است. هم‌چنین، نقوشی که به آن‌ها پرداخته شده در یک دسته‌بندی صحیح قرار نگرفته‌اند. چیزهایی که لازمه تفهیم بهتر مطالب تخصصی این نوشتارند عبارت‌اند از تعریف خاتم‌کاری، خاتم گره، خاتم گره پنج، و....

ارائه‌نکردن تعاریف مناسب درخصوص اصطلاحات تخصصی مانند «خاتم‌کاری» و تفکیک جَرَف خاتم‌کاری، که شامل خاتم‌سازی و خاتم‌چسبانی است، از اساسی‌ترین کاستی‌هایی است که به آن می‌پردازیم. در این مقاله، خاتم‌کاری و جَرَف وابسته به آن شرح داده نشده و گاهی «خاتم‌پیچی» و «خاتم‌سازی» از هم جدا تلقی شده است. به‌طور کلی، هنر خاتم‌کاری مشتمل بر خاتم‌سازی و خاتم‌چسبانی است.

خاتم‌سازی عبارت از برش، پرداخت، و سوهان‌کاری مواد اولیه و کنارهم قراردادن آن‌ها براساس یک طرح هندسی به‌وسیله چسب و بستن آن‌ها با نخ و درنهایت تشکیل قامه خاتم است. خاتم‌ساز برش‌های خاتم را از قامه به‌دست آورده و در اختیار خاتم‌چسبان قرار می‌دهد. خاتم‌چسبانی نصب برش‌های به‌دست‌آمده از قامه خاتم روی اشیای چوبی به‌کمک چسب سرد یا سریشم گرم می‌باشد. خاتم‌چسبان پس از مراحل پرداخت نوعی پوشاننده به‌عنوان محافظ مانند پلی‌استر روی اثر نهایی می‌پاشد (عرب ۱۳۹۴: ۲۵).

خاتم‌گره یکی از انواع رایج خاتم است که روش ساخت و مواد اولیه آن با سایر خاتم‌ها تفاوت دارد. انواع گره ۱۲، ۱۰، ۸ و ۵ در خاتم‌سازی ساخته شده و در تزئین اشیاء به‌کار رفته است. خاتم‌گره پنج در آثار بسیاری از جمله صندوق ضریح امام‌زاده ابراهیم (ع) در شیراز مشاهده می‌شود.

«خاتم‌گره در اشکال هندسی شکل گرفته و بسته به ذوق و سلیقه خاتم‌کار و هم‌چنین نوع کاربری آن سادگی و پیچیدگی متفاوتی دارد» (روزی‌طلب و جلالی ۱۳۸۲: ۱۸۶).

برای تعاریف نقوش تزئینی، که گره پنج از جمله این نقوش محسوب می‌شود، می‌توان این تقسیم‌بندی را در نظر گرفت: «به‌طور کلی، انواع نقوش تزئینی را می‌توان به چند گروه اصلی نقوش انسانی، نقوش حیوانی، نقوش نباتی یا گیاهی، کتیبه‌های حاوی خطوط تزئینی و نقوش هندسی با گره تقسیم و گروه‌بندی کرد» (دهقان‌نژاد ۱۳۸۳: ۳۸، ۴۵).

برای تفهیم مطالب بهتر بود تا، علاوه بر تصاویری از مراحل ساخت خاتم‌گره پنج، تصاویری از نمونه‌های آغازین نیز ارائه می‌شد. در این نوشتار بهتر بود تصاویر بیش‌تری برای تفهیم بهتر خوانندگان در بخش اصطلاحات تخصصی به‌کار می‌رفت و هم‌چنین برای نمایش اشکال مناسب طرح‌ها خلاقیت بیش‌تری به‌کار گرفته می‌شد.

هم‌چنین، تعریفی درخصوص گره ارائه نشده است تا خواننده برای تفهیم بهتر مطالب آن را مطالعه کند. آنچه برای تعریف گره می‌توان ارائه کرد عبارت است از:

نقش هندسی که اهل فن آن را «گره» می‌نامند بافت‌های گوناگونی از شکل‌های منظم هندسی است. گره مجموعه‌ای از اشکال مختلف هندسی است که به‌طور هماهنگ و با نظم خاص در زمینه‌ای مشخص در کنار هم به‌کار رفته است (حیاتی و آقامحمدی ۱۳۹۵: ۱۶).

در تکمله آنچه گفته شد می‌توان اشاره کرد که مقاله موردنقد نگاه تخصصی به پیشینه و سابقه کاربرد خاتم‌گره، چگونگی و چرایی استفاده، اوج و افول آن در هر دوره نداشته

است. گره پنج در این مقاله پراهمیت‌تر از خاتم گره پنج پدیدار شده است، به‌طوری‌که خاتم گره، به‌ویژه ساخت آن و نه ترسیم آن، موردواکاوی قرار نگرفته است. آنچه به‌صورت گام‌به‌گام برای رسم گره پنج در مقاله موردنقد ذکر شده، هم‌گام با ساخت خاتم گره پیش‌نرفته و تصاویری از مراحل ساخت برای تفهیم بهتر نیز ارائه نشده است. چنان‌چه ساخت خاتم گره به‌دلایلی میسر نبود، بهتر آن بود تا نگارندگان با تفکیک قسمت‌های گره پنج مراحل را با نرم‌افزارهای کامپیوتری نمایش می‌دادند تا خواننده را در امر تفهیم بهتر خاتم گره یاری رسانند. گفتنی است چنان‌چه گره پنج به‌عنوان موضوع مشترک در گره‌سازی و خاتم‌سازی در نظر گرفته شود، تفاوت‌های آشکار و پنهانی در زمینه‌های تخصصی خاتم‌کاری پیش می‌آید که در این مقاله مغفول مانده است؛ ازجمله آن‌که از گره پنج در گره‌سازی با عنوان ام‌الگره (Omo-Al-Gereh) یاد می‌شود، درحالی‌که در خاتم‌سازی این قضیه صادق نیست. به‌طور مثال، در ساخت خاتم گره ده برمبنای گره پنج یا مبنای ساخت خاتم شش برمبنای خاتم گره پنج نیست (تصویر ۱).

تصویر ۱. خاتم گره ده
منبع: نگارندگان

در صفحه ۸۵ مقاله، با استناد به کتاب آثار هنری ایران در مجموعه نخست وزیری، قدیمی‌ترین آثار خاتم مربوط به سده دهم هجری دانسته شده است. گفتنی است، با استناد به آثار خاتم‌کاری دوره صفوی، خاتم‌های گره مربوط به این دوره در زمره بهترین نمونه‌ها هستند. در اثبات گفته فوق می‌توان از خاتم گره صندوق مقبره شیخ صفی در اردبیل نام برد که ویژگی‌های خاتم گره بی‌نظیر را داراست (تصویر ۲).

تصویر ۲. خاتم گره، صندوق قبر شیخ صفی‌الدین اردبیلی، اردبیل
منبع: نگارندگان

در این مقاله اشاره شده است که «خاتم گره دوره زندیه به‌عنوان خاتم گره متمایز در ارزش کیفی نسبت به سایر دوره‌هاست». با استناد به بهترین نمونه‌های خاتم گره در دوره زندیه، شاید بتوان گفت نمونه‌های شاخصی از این دوره باقی مانده است که در مقایسه با خاتم گره در دوره صفوی اثبات این گفته چندان ساده نیست. هنگامی که صحبت از خاتم گره به‌میان آورده می‌شود، خالی از لطف نیست خاتم‌کاری دوره صفوی، به‌ویژه خاتم‌های گره صندوق مقبره شیخ صفی در اردبیل، مورد بحث قرار گیرد. متأسفانه، با توجه به اهمیت خاتم گره در پیشینه خاتم‌کاری ایران، در این مقاله به پیشینه آن و همچنین شیوه ساخت آن اشاره‌ای نشده است.

در قسمت سابقه تاریخی و ویژگی‌های کلی خاتم‌کاری در مقاله مورد نقد، به خاتم‌های ساخت چین اشاره شده است که به‌شکل مربع یا مستطیل بود و در ایران به‌صورت سه بر، پنج بر، هشت بر، ده بر، و دوازده بر نیز تولید می‌شد. استناد این متن مربوط به کتاب سیری در صنایع دستی ایران (گلاک ۱۳۵۵: ۳۶۱) است. به احتمال مقصود نویسنده کتاب از «بر» همان اضلاع بوده که ابهام در معنای آن ایجاد کرده است. در مقاله، علاوه بر ارائه نکردن تعریف واژگان ذکر شده (حتی در پاورقی)، تلاشی بر اثبات صحیح یا ناصحیح بودن این اصطلاحات نشده است. آنچه در کتاب‌های تاریخ هنر و صنایع دستی در خصوص خاتم‌کاری آورده‌اند متقن نیست و استفاده از آن‌ها، علاوه بر دقت بسیار، نیازمند اصلاحات اساسی است و گاهی بهتر آن است که از منابع به‌روز و جدیدتر استفاده شود. استفاده از منابع به‌روز و جدید خاتم‌کاری در مباحث تعاریف، پیشینه، دسته‌بندی، و... از مواردی است که در این مقاله مورد توجه نگارندگان نبوده است.

در صفحه ۸۶ مقاله، نگارندگان تفاوت خاتم گره و خاتم شش را بر شمرده‌اند. گفتنی است تناسب دقیقی را برای یافتن اختلاف میان این دو نمونه از خاتم نمی‌توان در نظر گرفت. در این مقاله، در صفحه ۸۶ نوشته شده است: «در خاتم شش صرفاً از یک نوع گره استفاده می‌گردد و با قراردادن توگلو (togaloo)^۳‌هایی، که معمولاً تعدادشان یک‌دوم گره است، نقش گل‌بندی کامل می‌شود». این جملات به‌دور از تخصص و بدون ذکر توضیحات لازم، به‌ویژه تعریف واژه توگلو، است.

موضوع دیگری که نگارندگان مقاله به آن پرداخته‌اند دسته‌بندی انواع خاتم براساس تفاوت برش مواد اولیه^۴ آن‌هاست که شامل خاتم مربع، خاتم شش، و خاتم گره است. در

این دسته‌بندی صحیح‌تر آن بود که از خاتم مثلث به‌جای خاتم شش نام برده می‌شد. انواع خاتم براساس تفاوت برش مواد اولیه در گل‌بندی معمولاً به سه دسته کلی خاتم مربع، خاتم مثلث، و خاتم گره تقسیم می‌شود. هم‌چنین، برخی از استادان و اهالی فن^۵ بر این نظرند که خاتم بر دو نوع یا دو دسته است: خاتم مربع و خاتم مثلث یا خاتم مثلث و خاتم غیرمثلث. دراساس، خاتم گره یا شکل مثلث یا مربع دارد. پس این دسته‌بندی که نگارندگان مقاله در نظر گرفته‌اند، چندان صحیح به‌نظر نمی‌رسد.

اسامی خاتم‌ها گاهی براساس نقش، طرح، و گاهی براساس نوع مواد به‌کاررفته در آن‌هاست. به‌طور مثال، خاتم «طاقی» (taghy) به‌لحاظ شکل طاقی‌مانند آن به این نام خوانده شده است. هم‌چنین خاتم «توگلو مروارید» (تصویر ۳) به‌لحاظ استفاده استخوان یک‌پارچه در قسمت توگلو آن به این نام خوانده شده است. در صفحه ۸۷ مقاله، نویسندگان اسامی خاتم‌ها را اغلب مربوط به صورت نهایی یا براساس مواد مصرف‌شده در ساخت آن‌ها دانسته که در مثال نیز تفاوت‌های میان این دو را چندان واضح و مستدل بررسی نکرده‌اند، به‌طوری‌که دلیل نام‌گذاری خاتم «جویی» (joeiy) را براساس مواد اولیه و نام‌گذاری خاتم «طاقی» را براساس صورت نهایی (شکل بصری) دانسته‌اند.

تصویر ۳. خاتم توگلو مروارید
منبع: نگارندگان

استفاده از واژه «ساخت» به‌جای واژه «تزئین» در جمله صفحه ۸۵ مخاطب را دچار اشتباه می‌کند. واژه ساخت و تزئین دراساس متفاوت با یک‌دیگرند و کاربرد آن‌ها در جای یک‌دیگر معنا را دچار لغزش می‌کند. در صفحه ۸۵ مقاله، درخصوص به‌وجودآمدن نقش گره، نوشته شده است: «نقش گره در هنر خاتم‌سازی از تجمیع متداخل احجام هندسی و ایجاد نوعی منشور و نهایتاً برش عرضی آن ظاهر می‌شود». کاربرد واژه «احجام هندسی» در خاتم‌کاری، به‌ویژه در ساخت خاتم، تعریف را به‌طور کامل به بی‌راهه می‌کشاند. خاتم در سطح معنا پیدا می‌کند و هنگامی که صحبت از احجام هندسی به‌میان می‌آید معنای سطح به‌چالش کشیده می‌شود.

استفاده از واژه «آلت» (alat) به جای واژه «لُقت، لُغت، لُعط، و لُقط» (loghat)^۷ در ۸۶ و هم‌چنین استفاده از واژه «گره» به جای واژه «لُقت، لُغت، لُعط، و لُقط» در صفحه ۸۷ به گم‌راه‌شدن خواننده منجر خواهد شد. با مراجعه به فرهنگ لغات تفاوت‌های آشکاری، علاوه بر نوع کاربردشان، میان این واژگان مشاهده می‌شود.

هر نقش گره دارای زمینه یا قاب و آلت گره است. آلت در لغت به معنی ابزار، افزار، و واسطه‌ای میان فاعل و مفعول برای رسیدن به اثر است. آلت به شکل‌های گره گفته می‌شود که از خطوط مستقیم و براساس قاعده‌ای منظم به شکل‌های هندسی درآمده و در قالب یا زمینه‌ای محدود شده است. از مجموع همه آلت‌ها به شکل کلی گره به دست می‌آید (حیاتی و آقامحمدی ۱۳۹۵: ۱۶).

«قرینه‌سازی» از دیگر واژگانی است که در صفحه ۸۶ استفاده شده و به شکل صحیح به کار نرفته است. این واژه اگرچه در خاتم‌سازی کاربرد دارد، در ساخت خاتم گره‌چندان معنایی ندارد. در خاتم‌سازی، پس از ساخت جزء (لوز looz)^۸ قابل تکرار، طی فرایندی، ورق‌های خاتم به دست می‌آیند. در واقع، هر لوز قرینه لوز دیگر است که در مجموعه ورق یا لایه خاتم شکل می‌گیرد، درحالی‌که در خاتم گره گل یا تک‌گل ساخته شده در تکمیل فرایند ساخت به صورت قرینه تکرار نمی‌شود، بلکه از تک‌گل‌های خاتم گره در زمینه گره (لقت، لغت، و لقط) استفاده می‌شود.

از دیگر واژگانی که به درستی از آن یاد نشده «گل‌بندی» است. گل‌بندی یکی از مراحل پراهمیت در خاتم‌سازی است و در این مقاله در صفحه ۸۴ تعریف آن این‌گونه آمده است:

نقوش هندسی خاتم را اصطلاحاً گل‌بندی می‌گویند؛ برای گل‌بندی ابتدا مصالح را با زوایا و اضلاع متناسب برش می‌دهند و سپس مطابق طرح در کنار هم می‌نشانند و به اصطلاح خاتم‌پیچی را آغاز می‌کنند. گل‌بندی یکی از مراحل «خاتم‌پیچی» است که آغاز کار با مصالح‌گیری است.

باتوجه به این‌که تعریفی از خاتم‌سازی یا خاتم‌پیچی نشده است، گل‌بندی با این تعریف چندان قابل فهم نیست و صحیح به نظر نمی‌رسد. مصالح‌گیری و گل‌بندی از مراحل خاتم‌پیچی‌اند که شاید بهتر بود هرکدام به تفکیک موردواکاوی قرار گیرند. در این‌جا، برای هرکدام، به تفکیک لازم بود اشاراتی می‌شد. در خاتم‌پیچی محاسبه مصالح برای رسیدن به گل‌بندی برعهده خاتم‌پیچ است. «اصول گل‌بندی همان ساخت گل خاتم است که در هنر

خاتم‌سازی در انواع و رنگ‌های متفاوت ساخته می‌شود» (انتظاری شغل‌آبادی ۱۳۸۷: ۵۸). گفتنی است به‌جای واژه گل‌بندی در بسیاری از موارد، از جمله میان خاتم‌سازان شیرازی^۹ و هم‌چنین در برخی منابع (شجاعی ۱۳۹۷: ۱۵۷)، از واژه «گل‌پیچی» استفاده شده است. در صفحه ۸۹ مقاله، توضیحاتی درخصوص انجام مراحل پرداخت گل از عنوان «سوهان دستی» استفاده شده است. در این‌جا این سؤال در ذهن خواننده ایجاد می‌شود که آیا در مراحل پرداخت خاتم از سوهان برقی نیز استفاده می‌شود؟ گفتنی است در خاتم‌سازی سوهان دستی سوءتعبیر می‌نماید و چنان‌چه واژه دستی حذف شود، جمله اصلاح خواهد شد.

در مبحث رنگ‌بندی در خاتم‌گره از واژه «لایه» (laye) استفاده شده است. در این خصوص، آمده است: «استفاده از لایه در اطراف اضلاع گره پنج یا دیگر اجزای نقوش گره از مواردی است که در ساخت خاتم گره کاربرد دارد» (اکبرزاده و میرزا ابوالقاسمی ۱۳۹۷: ۹۲). هم‌چنین، در این‌جا اشاره شده است که لایه یکی از مشخصات خاتم‌سازی شیراز محسوب می‌شود، درحالی‌که این گفته با استناد به منابع (روزی‌طلب و جلالی ۱۳۸۲: ۱۲۶) و مشاهده خاتم‌های ساخت تهران و اصفهان و هم‌چنین در مصاحبه با استادان فن^{۱۰} در این زمینه چندان صحیح به‌نظر نمی‌رسد. در ادامه مقاله نیز ذکر شده است: «این ویژگی [لایه]، ضمن ایجاد ارزش کیفی کار، در شکل ظاهری گره نیز اثر می‌کند و دو نقش همانند با دو رنگ‌بندی را کاملاً از هم متفاوت نشان می‌دهد» (اکبرزاده و میرزا ابوالقاسمی ۱۳۹۷: ۹۲). لایه، ضمن ایجاد ارزش کیفی در خاتم، در اساس ایجاد اختلاف در دو رنگ هم‌سان می‌کند، به‌طوری‌که مرز ایجادشده با لایه تفکیک رنگی بصری بهتری را ارائه می‌کند. تعریف یادشده به کارکردی مخالف کارکرد لایه اشاره می‌کند.

جنس لایه از مس یا برنج است که نوع برنجی آن کاربرد بیشتری در خاتم‌سازی دارد:

لایه برنجی^{۱۱} ورقی نازک و ظریف از برنج که گاه هنگام ساختن گل‌های خاتم دور پره‌های سیاه، نه‌تایی‌های سیاه، یا توگلوها پیچیده می‌شود و مقطع آن به‌شکل خطی بسیار باریک روی سطح خاتم به‌چشم می‌خورد و بر جلوه آن می‌افزاید. پهنای لایه به‌اندازه یک ضلع پره نه‌تایی یا توگلویی است که قرار است لایه شود و درازی آن به‌اندازه طول خاتم یا نصف طول خاتم است (طباطبایی ۱۳۸۲: ۱۱۶-۱۱۷).

لایه با قطر ۰/۱ تا ۰/۲ میلی‌متر به‌صورت خط باریکی در اطراف گل‌ها و توگلوها به‌کار می‌رود. جنس لایه از آلیاژ برنج، مس، و آلومینیوم است. کاربرد لایه در خاتم‌سازی از دوره

صفوی مرسوم و تاکنون این شیوه ادامه یافته است. در صفحه ۹۲ مقاله موردنقد اشاره شده که استفاده از لایه یکی از مشخصات خاتم شیراز است، درحالی‌که چندان استناد کاربرد لایه در خاتم‌سازی به منطقه یا دوره خاصی صحیح به نظر نمی‌رسد. در این خصوص، آثار بسیاری در شهرهای دیگر از جمله در ورودی امام‌زاده زید (ع) در تهران مربوط به دوره قاجار محفوظ است که می‌توان براساس آن‌ها اشاره کرد که لایه در تمام دوره‌ها و مراکز خاتم‌کاری دارای اهمیت بوده است.^{۱۲}

در قسمت نتیجه‌گیری مقاله، درخصوص گره پنج تعریفی ذکر شده که عبارت است از: «در این نوع از خاتم [گره] تنها گره‌هایی که آلت خارج ندارند یا از تکرار و هم‌نشینی آن‌ها آلت‌های گره کامل شود قابلیت اجرایی پیدا می‌کنند» (اکبرزاده و میرزا ابوالقاسمی ۱۳۹۷: ۹۲). در این‌جا، تأکید در دقت و برابری اضلاع مصالح ساخت گره پنج، که از نکات کلیدی بوده، ذکر شده است.

درخصوص رنگ و مواد اولیه خاتم‌کاری آمده است:

فراگیری و اهمیت خاتم گره پنج در خاتم‌پیچی و گل‌بندی سایر نقوش خاتم گره نیز بیش از هرچیز به ایجاد امکان اجرای دقیق‌تر این نقش در خاتم‌سازی بازمی‌گردد. رنگ‌بندی اجزای گره در گل‌بندی خاتم گره پنج نیز غالباً از ترکیب دو رنگ به دست می‌آید و تنوع آن نیز به طیف رنگ‌های طبیعی مصالح اولیه - علی‌الخصوص رنگ مصالح چوب - محدود می‌شود. با این حال، چنانچه این خاتم به‌عنوان جزئی از یک گره دیگر به کار گرفته شود، در نسبت با طرح گره اصلی، ممکن است به‌صورت سه رنگ در یک ترکیب استفاده شود. در این حالت، رنگ منتخب بغل شش خاتم گره پنج معمولاً درمقام رنگ زمینه کل خاتم گره اصلی درمی‌آید (همان: ۹۳).

چنانچه گره پنج که به‌صورت تک‌گل، همان‌طورکه تصویر آن در مقاله نیز آورده شده است، در نظر گرفته شود، جملات فوق چندان صحیح به نظر نمی‌رسد. متن فوق بیش‌تر مربوط به پنج در گره‌سازی است و معنای پنج در خاتم‌سازی از آن مستفاد نمی‌شود (تصویر ۴، ۵).

تصویر ۵. گره پنج، منبع: نگارندگان

تصویر ۴. پنج، منبع: نگارندگان

۷. اعتبار منابع و اصطلاحات تخصصی به لحاظ علمی

مقاله موردنقد دو موضوع خاتم‌کاری و گره‌سازی را مورد بحث قرار داده است و در آن از منابع به روز، که اطلاعات بیش‌تر و دقیق‌تری مانند مقالات و پایان‌نامه‌ها که اطلاعات در آن‌ها آمده، استفاده کم‌تری شده است. اگرچه منابع مختص به موضوع خاتم‌کاری محدود است، همان منابع اندک نیز مورد توجه و اهمیت نویسندگان نبوده است.

الف. دقت در استنادات و ارجاعات از نظر توجه به اصول منبع‌دهی علمی:

در صفحه ۸۴ مقاله، در بخش پیشینه تحقیق به کتاب ستاری با سال ۱۳۶۹ استناد شده، اما سال نشر آن در منابع و مأخذ ۱۳۶۸ ذکر شده است. هم‌چنین، در صفحه ۸۵ مقاله، از کتاب رئیس‌زاده با سال ۱۳۸۴ یاد شده که در منابع و مأخذ سال ۱۳۹۱ ذکر شده است. در زیرنویس تصاویر ۲ و ۳ در صفحه ۸۶ مأخذ موزه ملی ذکر شده، در حالی که در منابع به آن اشاره نشده است.

ب. تحلیل و بررسی اثر از نظر توانایی و قدرت تجزیه و تحلیل و بررسی علمی:

مقاله موردنقد، براساس آنچه نگارندگان در روش‌شناسی اشاره کردند، توصیفی-تحلیلی است. گفتنی است جنبه تحلیل محتوای آن به پرداخت بیش‌تری به مسئله خاتم‌سازی، به‌ویژه خاتم‌گره، نیاز دارد و می‌توان گفت جنبه توصیفی آن از جنبه تحلیلی بیش‌تر است. وجه تحلیلی مقاله چندان غنی نیست و هم‌چنین به پژوهش‌های آتی در زمینه‌های علمی و تخصصی کمک چندان نکرده است. مسئله تحقیق به‌خوبی مورد بحث قرار نگرفته است. چنان‌چه اهتمام بیش‌تری برای تحلیل گره پنج در خاتم‌سازی صورت می‌گرفت، مقاله در زمره منابع پرکاربرد برای تحقیقات بعد از خود قرار می‌گرفت.

ج. اصطلاحات تخصصی و معادل‌سازی‌ها از جهت روان و رسابودن:

چنان‌چه از عنوان مقاله موردنقد پیداست، انتظار می‌رفت اصطلاحات تخصصی در خاتم‌کاری به‌خوبی روشن و توصیف شوند. درخصوص برخی اصطلاحات تخصصی هم‌چون خاتم‌سازی، گل‌بندی، و لایه از پرداختن به معادل لاتین و تعریف صحیح یا کاربرد آن‌ها در خاتم‌کاری و به‌ویژه در خاتم‌گره امتناع شده است.

۸. کیفیت تحلیل و بررسی‌ها و مستدل و مستند بودن اثر

رسم گره پنج در گره‌سازی با ساخت گره پنج در خاتم‌سازی تفاوت‌های آشکاری دارد. پرداختن به تفاوت‌ها در مقاله موردنقد از دید نگارندگان مغفول مانده و استدلال

یکی‌انگاشتن آن (گره پنج و خاتم گره پنج) به‌درستی ذکر نشده است. از عمده‌ترین آن می‌توان به تفاوت در مواد اولیه یا اجزای تشکیل‌دهنده در خاتم و گره اشاره کرد. در گره‌سازی، گره پنج پایه مبنای سایر گره‌هاست، ولی در خاتم‌سازی این امر صادق نیست. برخلاف آنچه در مقاله آمده است، به‌طور مشخص مبنای ساخت خاتم گره ده گره پنج نیست. همان‌طور که در تصویر ۵ مشاهده می‌شود، در مرکز خاتم گره پنج پنج‌ضلعی قرار دارد، ولی در مرکز خاتم گره ده مثلث‌هایی مشاهده می‌شود که بر اثر گسترش آن، علاوه‌بر شکل ده، شکل پنج نیز ساخته می‌شود (تصویر ۶).

تصویر ۶. گره شش بند
منبع: نگارندگان

۹. نوآوری و روزآمدی اثر

نوآوری در مقاله موردنقد مربوط به مستندنگاری خاتم گره پنج است. در مقاله یادشده، باوجود کاستی‌هایی در محتوا، مسئله موردبررسی از اهمیت بالایی برخوردار است که تاکنون در منابع بسیار اندک یا کم‌تر به آن اشاره شده است. اهمیت نوآوری در موضوعات موردبررسی هم‌جهت با صحت مطالب‌اند و چنان‌چه در اطلاعاتی که ارائه می‌شود حساسیت در نظر گرفته نشود، ارزش نوآورانه آن نیز از دست خواهد رفت، به‌طوری‌که در مقاله موردنقد اطلاعاتی برای نخستین‌بار نشر پیدا کرده است که صحت و دقت مناسبی ندارد و با اندکی جست‌وجو می‌توان دریافت موضوع موردپژوهش آن تکراری نیست. اما اطلاعاتی که درمورد پیشینه یا انواع دسته‌بندی‌ها در آن ذکر شده نیز با ابهاماتی مواجه است که بهتر آن بود برای نیاز امروز در خاتم‌کاری به حداقل توضیحات تخصصی‌تری مانند تعاریف، دسته‌بندی‌ها، و شیوه کار به‌ویژه درخصوص خاتم گره اشاره می‌شد تا به‌گونه‌ای کارآمد نیز ابهامات برطرف شود.

۱۰. نتیجه‌گیری

اهمیت مقاله موردنقد در مستندنگاری ساخت نوعی از خاتم است که امروزه رونق چندانی ندارد و به آن توجه درخوری نمی‌شود. در مقاله، به ساخت و مصالح‌گیری خاتم گره پنج اشاره شده است. تفاوت‌های خاتم گره پنج با گره پنج از موارد پراهمیت است که از دید نگارندگان مغفول مانده است. هم‌چنین، رنگ و کاربرد مواد اولیه‌ای که سبب تفکیک رنگی می‌شوند، موردبررسی قرار نگرفته است. این نوشتار گامی مؤثر برای حفظ و احیای اطلاعات تخصصی ساخت خاتم گره پنج است. از جمله مشکلات عمده خاتم‌کاری انتقال اطلاعات آن به شکل سینه‌به‌سینه (استاد- شاگردی) است. در این بستر، پژوهش‌هایی از اعتبار برخوردارند که در آن‌ها اطلاعات از گذشته تا حال با دقت و حساسیت بیشتری جمع‌آوری شوند و تحلیل آن‌ها طی مراحل با بهره‌بردن از نظرهای استادان خاتم‌کار انجام گیرد. دانش بومی ساخت خاتم گره در حال حاضر بیش‌تر مبتنی بر اطلاعات شفاهی است و وظیفه پژوهش‌گران بهره‌مندساختن علاقه‌مندان، به‌ویژه خاتم‌کاران، است که با رعایت موازین پژوهشی در انتقال اطلاعات صورت می‌گیرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. منظور از گل‌بندی کنارهم قراردادن گل‌های ساخته‌شده از انواع مصالح خاتم‌سازی است که از اجتماع آن‌ها طرح نهایی یا گلی به‌دست می‌آید که برای کار در نظر گرفته می‌شود. ساخت گل در واقع مهم‌ترین بخش تشکیل‌دهنده یک خاتم است (روزی‌طلب و جلالی ۱۳۸۲: ۲۰۰).
۲. ترقه، از آلت‌های گره، که در اجرای خاتم به‌صورت گره چینی کاربرد دارد. به آن سه‌پری یا قمی نیز می‌گویند (طباطبایی ۱۳۸۲: ۲۴).
۳. توگلو: مجموع چهار یا نه عدد پره، که از ترکیب آن‌ها مثلث متساوی‌الاضلاع بزرگ‌تری پدید می‌آید و در واقع ارتباط‌دهنده گل‌های خاتم است (عرب ۱۳۹۴: ۷۴).
۴. به کلیه مواد و مصالحی که برای ساخت خاتم مورداستفاده قرار می‌گیرد گفته می‌شود؛ شامل چوب، فلز، استخوان، و چسب.
۵. مصاحبه با استاد محمدهادی گل‌ریز خاتمی و استاد اکبر هدایت در تاریخ ۱۱ آبان سال ۱۳۹۸ در کارگاه خاتم‌کاری صورت گرفته است. استادان نام‌برده از پیش‌کسوتان هنر خاتم‌کاری در کارگاه هنرهای سنتی میراث فرهنگی‌اند.

۶. خطوط مرزی یا چهارچوب‌های محدودکننده لغت‌ها (لقط‌ها) در گره یا رسم (روزی‌طلب و جلالی ۱۳۸۲: ۳۱۴). نوشتار این واژه در منابع گوناگون صورت‌های مختلف دارد؛ در کتاب هنر خاتم‌سازی در ایران (طهوری ۱۳۶۵) لغت و در کتاب هندسه نقوش ۱ (شریفزاده ۱۳۸۱) لُقط آمده است. پرداختن به صحیح‌ترین شکل این واژه نیازمند مطالعه و بحث بسیار است که در حوصله پژوهش حاضر نیست.

۷. لُقت یا قاب [گره] معمولاً دارای شکل‌های هندسی، به‌ویژه چهار و پنج‌ضلعی، است و حاشیه آن درون آلت‌ها قرار می‌گیرد (سید صدر ۱۳۸۱: ۲۸)؛ لُغت (لُغَط) — در گره — به چندضلعی‌های محصورشده با آلت گویند (روزی‌طلب و جلالی ۱۳۸۲: ۳۱۶).

۸. لوز از مجموع یک گل و دو توگلو یا یک شش و دو توگلو به‌دست می‌آید. در خاتم‌سازی، لوز جزء قابل‌تکرار است که از تکرار آن ورق خاتم طی فرایندی به‌دست می‌آید.

۹. مصاحبه با استاد محمدهادی گل‌ریز خاتمی و استاد اکبر هدایت در تاریخ ۱۱ آبان سال ۱۳۹۸ در کارگاه خاتم‌کاری صورت گرفته است. استادان نام‌برده از پیش‌کسوتان هنر خاتم‌کاری در کارگاه هنرهای سنتی میراث فرهنگی‌اند.

۱۰. مصاحبه تخصصی با استاد محمدهادی گل‌ریز خاتمی در تاریخ ۱۳۹۶/۰۳/۲۰.

11. laye-ye berenji = brass foil (روزی‌طلب و جلالی ۱۳۸۲: ۱۷۰)

۱۲. کتیبه به‌نام سازنده، سال، و محل ساخت اثر اشاره دارد (استاد کریم شیرازی، ساکن دارالخلافه، سنه ۱۳۰۱).

کتاب‌نامه

- اکبرزاده، مریم و محمدصادق میرزا ابوالقاسمی (۱۳۹۷)، «بررسی شیوه ساخت و گُل بندی در خاتم گره پنج»، فصل‌نامه علمی- پژوهشی نگره، ش ۴۷.
- انتظاری شغل‌آبادی، هاجر (۱۳۸۷)، هنر خاتم‌سازی، تهران: جمال هنر.
- حیاتی، حامد و حسین آقامحمدی (۱۳۹۵)، «بررسی ویژگی‌های هندسی گره در معماری اسلامی»، نشریه مطالعات علوم کاربردی در مهندسی، دوره ۲، ش ۱.
- دهقان‌نژاد، اکبر (۱۳۸۳)، «پژوهشی در روش‌های ریاضی موجود برای بررسی نقوش هندسی و جایگاه آن در هنر کاشی‌کاری اسلامی و ایرانی»، در: مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایرانی، ج ۵، ارگ بم، کرمان.
- روزی‌طلب، غلام‌رضا و ناهید جلالی (۱۳۸۲)، هنر خاتم، تهران: سمت.

- سیدصدر، سیدابوالقاسم (۱۳۸۱)، *دایرةالمعارف معماری و شهرسازی*، تهران: آزاده.
- شجاعی، سیدمصطفی (۱۳۹۷)، «معرفی اثر و بررسی شیوه هنری قدیمی‌ترین درب خاتم حرم مطهر حضرت احمدین موسی الکاظم - شاهچراغ (ع)»، فصل‌نامه علمی - تخصصی *ره‌یافت فرهنگ دینی*، س ۱، ش ۲.
- شریف‌زاده، سیدعبدالمجید (۱۳۸۱)، *هندسه نقوش ۱*، تهران: سرو.
- شفیع‌زاده، اسدالله (۱۳۹۷)، «مطالعه تطبیقی تزئینات نقوش هندسی گره در معماری اسلامی و قاعده عرفان تجدد امثال در اندیشه عربی»، *نشریه مطالعات تطبیقی هنر*، ش ۱۶.
- طباطبایی، نسرین (۱۳۸۲)، *واژه‌نامه توصیفی خاتم‌سازی*، تهران: پژوهشکده علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- طهوری، دل‌شاد (۱۳۶۵)، *هنر خاتم‌سازی در ایران*، تهران: سروش.
- عرب، سمیرا (۱۳۹۴)، *بررسی تطبیقی زیباشناسی نقوش خاتم‌کاری دوره صفوی و قاجار*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنر و معماری، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مرکز.
- نجیب‌اوغلو، گل‌رو (۱۳۷۹)، *هندسه و تزئین در معماری اسلامی*، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران: روزنه.
- نوریان، یحیی و محمدحسین کسرای (۱۳۹۵)، «مقایسه گره‌های سنتی و الگوهای معاصر اسلامی با تمرکز بر کاربرد در معماری معاصر»، *نشریه فیروزه اسلام*، ش ۳.

